Emanuela Timotin

NEOLOGISME NECUNOSCUTE DINTR-UN MANUSCRIS ROMÂNESC DIN ARHIVELE DE STAT DIN VENEȚIA

Codicele 67 (Miscellanea Codici II serie Diversi, ex-Brera 316) conservat în Arhivele de Stat din Veneția este un manuscris românesc, realizat în 1763 de Vlad Boțulescu din Mălăieşti, pe când se afla închis în Castelul Sforzesco din Milano. Secretar al familiei principelui Ştefan Cantacuzino, domnitor al Țării Româneşti (1714–1716), Vlad fusese aruncat în temniță în 1746, deoarece sprijinise planurile celor doi fii ai prințului, Radu şi Constantin, de a recăpăta tronul părintesc, planuri care presupuneau însă alianțe împotriva Habsburgilor, în pofida faptului că, în decursul îndelungatului lor exil, urmaşii voievodului cantacuzin fuseseră constant sprijiniți de Curtea de la Viena[1]. În închisoarea milaneză, Vlad Boțulescu a realizat o serie de traduceri, conservate în trei manuscrise, dintre care două sunt păstrate în arhivele venețiene de la Santa Maria dei Frari, iar unul se află la Biblioteca Națională din Viena.

Manuscrisul 67 din arhivele venețiene, care ne interesează în cercetarea de față, a fost semnalat de N. Iorga în 1899[2]. Codicele cuprinde trei texte, între care cel mai întins este intitulat *Vestitele şi slăvitele fapte şi biruințe ce împotriva turcilor au făcut Gheorghie Castriotul ce să numia Scanderbeg, domnu şi stăpânitoriu al Epirului, unde să arată meşteşugul oştirei şi a chivernisi oştile şi a face gata soldații la războiu, pentru ca să fie biruitori în orice grea oştire, tălmăcită de Vladul Boțulescul de Mălăieşti după limba italienească la Milan, în Lombardia, la anul 1763* (3^{r}–160^{v}). Această *Viață a lui Scanderbeg* este urmată de două scrieri de mici dimensiuni, denumite *Scurtă înştiințare de cei mai dentâiu boiari ai Albaniei, cuprinzând încă şi cei mai sus zişi în istoriia aceasta* (161^{r}–163^{r}) şi *Urmează aici pe scurt înştiințare de norocirea Casei Otomane, carea, den*

***** Acest studiu este realizat în cadrul proiectului de cercetare PN II-RU TE 58/2010, *Opera necunoscută a unui cărturar român din secolul al XVIII-lea: traducerile din italiană şi germană ale lui Vlad Boțulescu*, finanțat de CNCSIS-UEFISCSU şi derulat în cadrul Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti".

[1] Pentru biografia lui Vlad Boțulescu, vezi recent E. Timotin, A. Timotin, *Les traductions de l'italien et de l'allemand de Vlad Boțulescu (1763–1764). Projet d'édition*, în „Revue Roumaine de Linguistique", 2011 (LVI), p. 69–79. Pentru interpretarea numelui „Boțulescu" drept un pseudonim literar al lui Vlad, vezi Al. Mareş, *Despre numele de familie al logofătului Vlad din Mălăieşti: nume moştenit sau nume imaginat?*, în LR, 2011 (LX), p. 95–100.

[2] N. Iorga, 1899, *Studii de istorie şi de istorie literară*, „Literatura şi arta română", 1899 (IV), p. 22–24.

LR, LXI, nr. 3, p. 402–412, Bucureşti, 2012

BDD-A508 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:31 UTC)

lăsarea dumnezeiască, pentru grealele şi multele păcate ale creştinilor, au ţinut şi încă ţine supt păgâneasca leage a lu Mehemet (163^{v}–166^{r}).

Viaţa lui Scanderbeg s-a bucurat de atenţia specialiştilor: în descrierea făcută manuscrisului, N. Iorga a publicat *incipit*-ul scrierii, iar A. Pippidi a oferit recent o descriere detaliată a textului, publicând *incipit*-urile celor 41 de capitole ale acestuia[3]. Scrierea românească are la bază una dintre prelucrările, publicate în secolul al XVI-lea, ale textului *Historia de vita et gestis Scanderbegi* realizat de Marino Barlezio. Conform editorului Giovanni Maria Bonardo, versiunea remaniată – care stă la baza celei româneşti – ar fi fost realizată de Demetrio Franco, unul dintre camarazii lui Scanderbeg[4]; de fapt, ea se bazează atât pe varianta latină a scrierii lui Franco, astăzi pierdută, cât şi pe traducerea prelucrată a acesteia, publicată în 1539 la Veneţia, graţie străduaniilor lui Paolo Angelo[5]. Versiunea care stă la baza textului românesc se intitulează *Gli illustri et gloriosi gesti e vittoriose imprese fatte contra Turchi dal Sig. D. Giorgio Castriotto, detto Scanderbeg, prencipe d'Epirro, dove si mostra la vera maniera del guerreggiare, di governare eserciti, di far pronti soldati al combattere e di restar vincitori in ogni difficile impresa* şi a fost publicată în repetate rânduri la Veneţia (1584, 1591, 1610 şi 1679)[6].

Scrierea despre boierii albanezi, *Scurtă înştiinţare de cei mai dentâiu boiari ai Albaniei, cuprinzând încă şi cei mai sus-zişi în istoria aceasta*, reprezintă traducerea textului italian *Una breue dichiaratione dei principali Signori di Albania, inclusi ancora gli antedetti di sopra*. Acesta se regăseşte în ediţia din 1584 cuprinzând *Viaţa lui Scanderbeg* atribuită lui Demetrio Franco, dar nu este plasată după *Viaţa lui Scanderbeg*, ca în manuscrisul românesc, ci în cadrul textului, între capitolele al treilea şi al patrulea ale textului italian.

Ultimul text al codicelui, *Urmează aici pe scurt înştiinţare de norocirea Casei Otomane, carea den lăsarea dumnezeiască, pentru grealele şi multele păcate ale creştinilor, au ţinut şi încă ţine cu păgâneasca leage a lu Mehmet*, cuprinde o cronologie a cuceririlor otomane în Europa Centrală şi Orientală şi în Egipt, de la cucerirea oraşului Gallipoli, în 1353, până la primul asediu al Vienei, în 1529. Atât N. Iorga, cât şi A. Pippidi au amintit de prezenţa scrierii în codicele veneţian[7], dar

[3] *Ibid*.; A. Pippidi, *Une biographie de Scanderbeg traduite en roumain*, în *Peuples, États et nations dans le Sud-Est de l'Europe*, IXe Congrès international des études du Sud-Est européen, 30 août–4 septembre 2004. Contributions roumaines, Bucureşti, Anima, 2004, p. 143–154.

[4] Fr. Pall, *Marino Barlezio, uno storico umanista*, în C. Marinescu (ed.), *Mélanges d'histoire générale*, 1938, II, Bucureşti, Imprimeria Naţională, p. 239, n. 1; idem, *Di nuovo sulle biografie scanderbegiane del XVI secolo*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", 1971 (IX), p. 102 n. 46; A. Pippidi, *art. cit.*, p. 145–146.

[5] Fr. Pall, *Marino Barlezio...*, *art. cit.*, p. 228–231, 235–239; idem, *Di nuovo sulle biografie...*, *art. cit.*, p. 95–98.

[6] Pentru interesele politice care l-ar fi făcut pe Boţulescu să traducă acest text, vezi *ibid*., p. 102, n. 46; A. Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est Européen à l'aube de l'âge moderne*, Bucureşti-Paris, Editura Academiei – Éditions du C.N.R.S, 1980, p. 280; *id*., *Une biographie...*, *art. cit.*, p. 153.

[7] N. Iorga, *art. cit.*, p. 22; A. Pippidi, *Une biographie...*, *art. cit.*, p. 152.

BDD-A508 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:31 UTC)

abia recent A. Timotin şi O. Olar au stabilit raportul dintre acest text şi *Viaţa lui Scanderbeg*, respectiv originalul pe care l-a utilizat Vlad Boţulescu[8]. Transpunerea românească a cronologiei victoriilor turceşti în perioada 1353–1529 are la bază scrierea *Breve descrittione della prosperità della casa Ottomana*, care, în 1584, a fost tipărită după versiunea *Vieţii lui Scanderbeg* publicată la Veneţia şi atribuită lui Demetrio Franco.

Studiile lui Fr. Pall privind originalul care a stat la baza *Vieţii lui Scanderbeg* traduse de Vlad Boţulescu şi precizările recente oferite de A. Timotin şi O. Olar referitoare la scrierea despre istoria cuceririlor otomane demonstrează că ediţia veneţiană din 1584 trebuie avută în vedere ca bază a traducerilor româneşti din ms. 67 din Arhivele de Stat din Veneţia[9]. Totuşi, plasarea scrierii despre nobilii albanezi între capitolele al treilea şi al patrulea ale *Vieţii lui Scanderbeg* în versiunea italiană, respectiv după *Viaţa lui Scanderbeg* în traducerea românească, arată că este posibil ca Vlad Boţulescu să fi folosit o versiune ulterioară ediţiei din 1584, unde ordinea scrierilor să fi fost modificată, această nouă aşezare reflectându-se şi în manuscrisul românesc. Până în acest moment, nu am găsit ediţii care să prezinte o astfel de organizare a textelor.

Pe de altă parte, este de asemenea posibil ca traducătorul însuşi să fi dislocat textul despre boierii albanezi, pentru a nu întrerupe naraţiunea despre Scanderbeg şi pentru că, probabil, numele nobililor, mai puţin cunoscute în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea decât în secolul al XVI-lea, erau susceptibile de a fi mai puţin interesante. Dacă ultima ipoteză ar fi corectă, nu am avea a face cu singura dislocare operată de traducătorul muntean: în celălalt manuscris din Arhivele de Stat din Veneţia (ms. 68), acesta a scris un text despre alegerea Împăratului Romano-German în capitolul dedicat istoriei Germaniei şi l-a retranscris la sfârşitul capitolului.

Transcrierea manuscrisului 67 din arhivele veneţiene în vederea editării[10] ne-a dat ocazia să remarcăm că în codice există o serie de termeni care nu au fost atestaţi anterior în română şi care, cu rare excepţii, nu au fost semnalaţi nici în lucrările lexicografice ale limbii române[11]. Îi vom inventaria pentru a stabili motivele prezenţei lor reduse în română şi raportul lor cu alţi termeni din epocă.

[8] A. Timotin, O. Olar, *La paternité du texte sur* La fortune de la Maison Ottomane *traduit par Vlad Boţulescu*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", 2011 (IL), p. 189–195.

[9] *Gli illustri et gloriosi gesti e vittoriose imprese fatte contra Turchi dal Sig. D. Giorgio Castriotto, detto Scanderbeg, prencipe d'Epirro, dove si mostra la vera maniera del guerreggiare, di governare eserciti, di far pronti soldati al combattere e di restar vincitori in ogni difficile impresa*, Novamente ristampati & con somma diligenza corretti, in Vinegia, Presso Altobello Salicato, 1584. Aceasta este ediţia din care am extras exemplele italieneşti citate în lucrarea de faţă.

[10] Codicele va fi editat în cadrul primului volum de opere ale lui Vlad Boţulescu din Mălăieşti, pe care îl vom întocmi împreună cu Ovidiu Olar.

[11] Avem în vedere dicţionarele-tezaur (DA, DLR), dicţionarele recent apărute, care ţin seamă de lucrările lexicografice anterioare (DELR, MDA, Tiktin[2], Tiktin[3]), respectiv dicţionarele consacrate limbii vechi (DÎLR) sau neologismelor (DEN, MDN).

BDD-A508 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:31 UTC)

1. Alban, termen neînregistrat în DA, DELR, DEN, DÎLR, MDA, MDN, Tiktin[2], este utilizat o singură dată în textul intitulat *Scurtă înştiinţare de cei mai dentâiu boiari ai Albaniei, cuprinzând încă şi cei mai sus zişi în istoriia aceasta*. Folosind acest cuvânt, scriitorul român a urmat îndeaproape textul italian, aşa cum arată fragmentele în discuţie:

„...carea ţară au avut începutul, dupre cum scrie Plinio în cartea de oame<ni> slăviţi şi vestiţi, în capitulul al treilea, unde zice că Tulio Ostilio, al treilea craiu al romanilor, după ce au stricat el cetatea Alba, carea nu era prea departe de Roma, fiindu-i lui fost zisa cetate foarte împotrivnică, au poruncit ca *albanii* să vie la Roma" (161^{v}).

„la quale hebbe origine, secondo che narra Plinio, nel libro degli huomini illustri al terzo capo. Doue dice che Tullio Hostilio terzo Re di Romani, destrutto la città d'Alba, la quale non era troppo distante da Roma, essendogli detta città stata molto auersaria, commandò che gli *Albani* venissere a Roma" (8^{v}).

Termenul este, aşadar, un împrumut şi are sensul de „locuitor din Alba Longa", cetatea din a cărei dinastie regală se trag Remulus şi Remus şi despre care vorbesc diverşi istorici romani (Titus Livius, *Ab urbe condita*, I, 22 *sq.*; Dionisie de Halicarnas, *Antichităţi romane*, I, 66 etc.).

În pofida nemenţionării sale în lucrările lexicografice, *alban* apare în traducerea românească a scrierii lui Titus Livius, unde transpune lat. *Albanus* şi este utilizat atât ca substantiv, cât şi ca adjectiv, aşa cum arată fragmentul de mai jos:

„Trimişii *albani* au procedat cu mai multă încetineală. Primiţi de Tullus după legile ospitalităţii, acceptaţi la masa regelui, ei se întrec în complimente şi curtoazie. În acest timp solii romani prezintă *albanilor* cererile..."[12].

2. Arald, termen neînregistrat în DA, DÎLR, DELR, Tiktin[2], este folosit în repetate rânduri în *Viaţa lui Scanderbeg*. În toate situaţiile, termenului îi corespunde it. *araldo* (cf. fr. *héraut*) şi are sensul de „mesager":

a. „Şi trimiţând la dânsul un *arald* al său, l-au rugat ca să voiască să iasă den războiu" (78^{v})
„mandandogli un suo *Araldo*, lo fece pregare che fusse contento d'uscire della bataglia" (42^{v});

b. „Ascultând prinţipul Scanderbeg pe *araldul* şi crezând ale lui cuvinte" (78^{v})
„Udito dal prencipe Scanderbeg *l'Araldo* & dando credenza alle sue parole" (42^{v});

c „au trimis un *arald* la Scanderbeg, ca să-i zică despre partea sa ca să vie să să bată cu dânsul ca un cavaliiar"(97^{r})
„mandò uno *Araldo* à Scanderbeg, che da sua parte gli dicesse, che douesse uenire à combattere con lui da caualiero" (52^{r});

[12] Vezi Titus Livius, *Ab urbe condita (De la fundarea Romei)*, traducere, tabel cronologic şi note de P. Popescu Găleşanu, cuvânt introductiv de A. Marinescu-Nour, Bucureşti, Biblioteca pentru toţi, 1976, p. 40.

BDD-A508 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:31 UTC)

d. „Dar Scanderbeg, carele foarte bine cunoştea hicleşugul şi amăgirea bătrânului, alt n-au răspunsu *araldului*, fără numai i-au zis” (97[r])
„Ma Scaderbeg, il quale ben conosceua l’astutia & sagacità del vecchio, altro non rispose all’*Aralado*, se non che gli disse” (52[r]).

Trebuie menționat că în MDA (s.v. *arald*), se face trimitere la *erold*, neglosat. DLR (s.v. *erold*) trimite la *herald*, nereținut în DA, dar amintit în MDA, care precizează că a fost utilizat spre mijlocul secolului al XX-lea de Radu Boureanu, cu semnificația „dregător la curțile suveranului în Evul Mediu, care avea sarcina de a purta insignele monarhilor sau ale principilor, de a anunța începutul turnirului, de a transmite declarațiile de război etc.”, pentru care se propune ca etimon lat. *heraldus*; cf. fr. *héraut*[13].

Aceste informații arată că lat. *heraldus* s-a transmis în română prin italiană sub forma *arald* în veacul al XVIII-lea cu sensul de „mesager”, el fiind reîmprumutat aproape două secole mai târziu, sub forma *herald* şi cu o semnificație mai amplă.

3. Arciiar, nemenționat în lucrările lexicografice, apare o singură dată în *Viața lui Scanderbeg*. Ca şi în exemplul de mai sus, autorul urmează fidel textul italian, după cum arată contextele următoare:

„Unde trimițând câteva steaguri de *arciiari* (soldați cu lanțe) au început ei a-i harțui, care foarte au plăcut căpitanului gheneralului nepriiatenilor” (40[r]).
„cosi mandate alcune squadre d’*arcieri* cominciarono ad attacare la scaramuccia, il che assai piacque al Capitan generale de nemici” (22[v]).

Etimonul termenului românesc este, aşadar, it. *arciero* (cu varianta *arciere*), derivat de la substantivul ***arc*** (cf. şi fr. *archer*, sp. *arquero*, formate după acelaşi model) şi are sensul de „soldat pedestru sau călare, înarmat cu un arc”[14]. Neologismul românesc nu va rămâne în limbă, fiind concurat de un derivat format pe teren românesc al substantivului *arc*, *arcaş*, atestat din 1650 (vezi DELR, s.v. *arc*).

De altfel, Boțulescu pare a fi bănuit că cititorul s-ar putea să nu înțeleagă împrumutul din italiană şi, ca urmare, l-a glosat prin „soldați cu lanțe”. Explicația sa lasă totuşi de dorit, în măsura în care cele două obiecte de război sunt extrem de diferite, lancea fiind o „armă de atac formată dintr-un vârf ascuțit (din metal) fixat la capătul unei prăjini de lemn”[15].

Sensul şi etimologia cuvântului arată că acesta este omonim cu *arciar*, variantă a lui *arțar*[1] (MDA, s.v. *arciar*, *arțar*[1]).

[13] Explicații similare se regăsesc în DEN, s.v. *herald*; cf. MDN, s.v. *herald*, care trimite doar la lat. *heraldus*.
[14] Vezi N. Zingarelli, *Vocabolario della lingua italiana*, Zanichelli, 1971[10], s.v. *arciera*.
[15] Explicație preluată din DLR, s.v. *lance*, cu observația că cea mai veche atestare a termenului, prezentă la Dosoftei, se prezintă tot sub varianta *lanțe*, ca şi la Vlad Boțulescu: „Svântul făcând rugă, luă sfârlenie din lovitura unei lanțe” (*ibid*.).

BDD-A508 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:31 UTC)

4. Colubrină nu apare în DA, DEN, DÎLR, MDA, MDN, Tiktin[2]. Este un *hapax* în *Viața lui Scanderbeg*, unde apare la plural şi corespunde it. *colubrine*:

„o bătea cu toată// putearea şi sila, bătându-o cu foarte mari tunuri şi *colubrine*" (50^{v}–51^{r})

„con ogni suo potere & forza la combatteua, battendola con grossissimi canoni & *colubrine*" (28^{r}).

Termenul italienesc *colobrina* denumeşte o „specie de tun lung", a cărui formă se apropie de cea a unui şarpe, aşa cum arată şi etimologia sa (< prov. *colobrina* < lat. *coluber* „şarpe"[16]).

5. Contea, neînregistrat în lucrările lexicografice româneşti, este folosit o singură dată în *Viața lui Scanderbeg* şi corespunde it. *contado*:

„Scanderbeg avea un nepot al lui, anume Amesa-Beg supt zisa cetate Drivasto, căruia au dat poruncă ca pururea acea *contea* să o ție în prăzi şi niciodată să nu încetează a o supăra şi a o munci" (44^{r})

„al quale diede commissione che tenesse quel *contado* in continue scorrerie che non cessassse mai di trauagliarlo" (24^{v}).

Termenul italian are sensul de „teritoriu din jurul unei cetăți", semnificație pe care o are şi neologismul românesc. Este posibil ca, pentru a traduce cuvântul din italiană, Vlad Boțulescu să fi ales să creeze un derivat de la termenul *conte*, cu ajutorul sufixului *-ea*. Pe de altă parte, în măsura în care se acceptă că traducătorul român a avut în vedere termenul *conte* atunci când a tradus it. *contado*, trebuie ținut cont de existența, în limba italiană, a termenului *contea* derivat din *contado*, care înseamnă „teritoriu sub jurisdicția unui conte" (cf. fr. *comté*)[17].

Tot din italianul *contado*, mai exact din varianta sa *contato*, pare a proveni şi **contat**, nereținut în DÎLR, MDA, Tiktin[2] şi folosit o singură dată în *Viața lui Scanderbeg*:

„Simon Vulcetai den *contatul* Scutari" (41^{r})

„Simone Vulcetai del *contato* Scuttarense" (23^{r}).

Dacă Vlad Boțulescu pare a fi împrumutat termenul din italiană, trebuie totuşi precizat că în DA (s.v. *conte*) se menționează derivatul *contat*, considerat învechit şi utilizat în secolul al XIX-lea. Sensul din DA pentru derivatul *contat* este identic cu cel al împrumutului din italiană, anume de „diviziune teritorială stăpânită de un conte, comitat".

[16] N. Zingarelli, *op. cit.*, s.v. *colubrina*; B. Migliorini, *Vocabolario della lingua italiana*, G. B. Paravia, Torino, 1965[3], s.v. *colobrina*.

[17] Pentru termenul italienesc *contea*, vezi N. Zingarelli, *op. cit.*, s.v. *conte*.

BDD-A508 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:31 UTC)

6. Ezercito, termen neinventariat în DÎLR, DEN, DLR, MDA, MDN, Tiktin[3], este, la rândul său, un *hapax* în *Viaţa lui Scanderbeg* şi are ca etimon pe it. *esercito* (< lat. *exercitus*):

„au fost ei atâta de înfricoşaţi, că ruşinatul *ezercito* (oaste) s-au pus în neorânduială şi turburare şi s-au înturnat înapoi" (52[r])
„ne diuennero in tanto timore, che il vergognoso *esercito* tutto si mise in disordine & se ne ritorno indietro" (28[v]).

Vlad Boţulescu a păstrat atât pronunţia termenului, cât şi încadrarea sa morfologică, conservându-i terminaţia *-o*, neobişnuită în română. În epocă, o terminaţie asemănătoare aveau alţi termeni împrumutaţi din italiană. Cei mai numeroşi sunt cei dintr-o *Carte de bucate* tradusă din italiană: *amomo* (< it. *amomo*; cf. ngr. *ἀμωμον*) „plantă din familia cruciferelor, ghimber" (53[v]); *aromatico* (< it. *(calamo) aromatico*) „plantă din familia araceelor, obligeană" (56[r]); *cremotartaro* (< it. *creremortartaro*) „bitartrat de potasiu; cremă de tartru" (62[r]); *ginepro* (*genepro*) (< it. *ginepro*) „ienupăr" (55[v])[18]. Ocazional, se regăsesc şi în *Foletul Novel*: *patrangolo* (< it. *quadràngolo*, prin apropiere de *patru*) „figură în astrologie"[19].

Totuşi, după utilizarea neologismului, traducătorul a realizat că avea la îndemână un termen sinonim extrem de frecvent în limbă, *oaste*, pe care l-a folosit ca glosă.

7. Fier este un adjectiv nerepertoriat în DA, DEN, DÎLR, MDA, MDN, Tiktin[2], MDN, dar care apare în repetate rânduri în *Viaţa lui Scanderbeg*, fiind omonim cu substantivul *fier* (< lat. *ferrum*). Adjectivul este împrumut din italiană, având ca etimon it. *fiero* (< lat. *ferum*). Vlad Boţulescu îl foloseşte în fragmente în care îi corespund adjectivul *fiero* (*a-f*) „teribil, înspăimântor, crud" şi adjectivul *ferratissimi* „înfierat" (*g*):

a. „aşa după un lungu şi *fier* războiu, atâta au fost bărbăţiia şi vitejiia ungurilor, cât turcii au rămas bătuţi şi puşi în fugă" (20[v])
„dopo una lunga & *fiera* battaglia, tanta fu la uirtù & ualore de gli Ungari, che i Turchi furono rotti & posti in fuga" (11[v]–12[r]);

b. „începându-se de iznoavă între amândoi războiul mult mai mult sângeros şi *fier*" (33[r])
„tornando la zuffa tra lor due assai piu sanguinosa & *fiera*" (18[v]);

c. „s-au aţâţat între dânşii o foarte aspră şi foarte *fiară* bătaie" (77[v])
„s'appicò fra loro una *fierissima* & asprissima battaglia" (42[r]);

[18] Vezi textul în *O lume într-o carte de bucate: manuscris din epoca brâncovenească*, transcrierea textului, prefaţă şi postfaţă de Ioana Constantinescu, studiu introductiv de M. Cazacu, Bucureşti, Fundaţia Culturală Română, 1997.
[19] *Foletul Novel: calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu*, ediţie de E. Vârtosu, Bucureşti, 1942, p. 127.

BDD-A508 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:31 UTC)

d. „*fierul* Scanderbeg s-au pornit cu toți ai săi” (93^{v})”
„si mosse il *fiero* Scanderbeg con tutti i suoi” (50^{v});

e. „după o aspră şi *fiiară* bătaie, cu multă moarte a nepriiatenilor” (121^{v})
„dopo d’una asprissima & *fiera* battaglia fatta con grandissima strage de nemici” (65^{r});

f. „s-au începu*t* între amândoaoă oştile *fiară* şi aspră bătaie” (124^{v})
„cominciossi fra tutti due gli eserciti una *fiera* & aspra battaglia” (67^{r})

g. „franțozii să bat fiind înşişi îmbrăcați şi caii lor coperiți toți cu foarte bune şi foarte tari arme şi cu foarte vârtoşi şi foarte *fieri* cai, obiciuiți în războaie” (75^{v})
„i Francesi combattono con la loro persona & caualli tutti coperti di finissime & di fortissime armature & con potentissimi & *ferratissimi* Corsieri” (41^{r});

8. Giumertlâc, nereținut în lucrările lexicografice, apare o singură dată în *Viața lui Scanderbeg* şi traduce construcția *generoso atto*:

„cu multă sumă de aur şi de argint şi alte mari bogății de mult preț, cari cu multă bunătate toate le-au împărțit la toată oastea, aşa cât n-au fost măcar un soldat cel mai mic ca să nu fie avut parte. De care binefacere şi *giumertlâc* toți au rămas atâta de mulțumiți şi odihniți” (140^{v})

„con molta copia d’oro, d’argento & d’altre gran richezze di gran ualore, le quali gratiosamente tutte fece distribuire a tutto l’esercito, talmente che non ui fu pure un minimo soldato, al quale non ne fusse fatta parte, del quale magnanimo & *generoso atto*, tutti ne restarono tanto sodisfatti” (75^{r}).

Termenul este format de la adjectivul *giumert*, derivat cu sufixul *-lâc*[20]. Despre *giumert* „darnic, generos” (< tc. *ğümert*) se ştie că a circulat în română din prima jumătate a secolului al XIX-lea, prima sa atestare datând din 1835[21]. Prezența unui derivat al său în scrierea din 1763 a lui Vlad Boțulescu arată însă că termenul era cunoscut în limbă mult mai devreme.

Giumertlâc „dărnicie, generozitate” nu va dăinui în limbă, cum nu s-a păstrat, de altfel, nici adjectivul pe baza căruia s-a format.

9. Imbrez este un termen care nu apare în lucrările lexicografice româneşti, dar care este utilizat o singură dată de Vlad Boțulescu, care îl împrumută din italiană.

„În cea dupe urmă apoi, pen fapta unui vânzător şi blestemat om, plin de duhul diavolului, carele învățase şi ştiia oarecare vrajă de la *imbrezi*, aruncând acest vrăjitor un câine mort într-un puț au făcut că atâta s-au blestemățit şi s-au slăbit zişii *imbrezi*, cât au încetat ei de a să mai bate” (50^{r})

[20] Pentru vitalitatea derivatelor cu acest sufix în limba română, vezi E. Suciu, *Influența turcă asupra limbii române*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2009, vol. I. *Studiu monografic*, p. 524–529.
[21] *Ibidem*, p. 648; idem, *ibidem*, vol. II, *Dicționarul cuvintelor româneşti de origine turcă*, p. 371.

BDD-A508 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:31 UTC)

„Al fine per opera d'un traditore & scelerato uomo pieno di spirito diabolico, il quale era instruto d'una certa uana superstitione de gli *Imbresi*, gettato un cane morto in una cisterna fece tanto inuilire detti *Imbresi*, che lasciarono da combattere" (27^{v}).

It. *imbresi* este, la rândul său, nemenționat în dicționare. Pentru a-l lămuri, am recurs la alte versiuni italiene ale *Vieții lui Scanderbeg*. Versiunea din 1539, tipărită tot la Veneția de Paolo Angelo[22], face, la rândul său, referire la episodul câinelui aruncat în puț, dar nu cuprinde termenul *imbresi*, ci *dibrensi*:

Alla fine, per tradimento di un certo pessimo & iniquissimo huomo, tutto diabolico, il quale conoscendo certa superstitione di quelli *Dibrensi*, gitto un cane morto nella cisterna, esso gran tirano Amorath hebbe l'intento suo & per se la citta[23].

It. *dibrensi* înseamnă „locuitor din Dibra", Dibra fiind o localitate amintită chiar şi în textul lui Boțulescu, înaintea paragrafului unde apare termenul *imbrezi*:

Aşadară Amurat au ocolit cu oaste cetatea Sfetigrad, în care cetate era căpitan Petru Parlato, carele împreună cu cei de la *Dibra* cea de Sus atâta de voinicească şi bărbăteaşte s-au purtat într-acea încunjurare, cât măcar că încă era supărat şi trudit cu adease prăzi şi cu neîncetate iureşuri şi năvală, cu toate aceastea, işind el adeasea den cetate a hărțui cu vrăjmaşul, totdeauna câştiga biruință. În cea dupe urmă apoi, pen fapta unui vânzător şi blestemat om, plin de duhul diavolului, carele învățase şi ştiia oarecare vrajă de la *imbrezi*, aruncând acest vrăjitor un câine mort într-un puț au făcut că atâta s-au blestemățit şi s-au slăbit zişii *imbrezi*, cât au încetat ei de a să mai bate (50^{r}).

Aşadar, rom. *imbrezi* este un împrumut din italiană, având la bază forma *imbresi* prezentă în *Viața lui Scanderbeg* din ediția din 1584. Aceasta este, la rândul său, o formă coruptă, probabil în cursul tipăririi, a numelui *dibrensi* „locuitor din Dibra".

10. Scudiiar, absent din DÎLR, DLR, Tiktin[2], este folosit de două ori în *Viața lui Scanderbeg*, fiind un împrumut din textul italian, unde apare termenul *scudiero*:

„un soldat al contelui, apropiindu-se de un *scudiiar* al prințipului, l-au rugat să-l facă să grăiască cu Măriia Sa// pentru că avea să-i spuie lucruri foarte de trebuință pentru coroana sa. Care *scudiiariul* auzind şi dând a înțeleage stăpânului său, s-au tras deoparte..." (79^{v}–80^{r});

„accostatosi un soldato del Conte ad un *scudiero* del prencipe, pregollo che lo facesse parlare con sua Altezza, perchioche gli hauena da dir cose che molto importauano alla sua corona. Il che dal *scudiero* inteso & fattolo al suo Signore intendere, ritiratosi da parte" (43^{r}).

[22] Pentru paternitatea lui Paolo Angelo asupra acestei scrieri, vezi A. Laporta, ***La vita di Scanderbeg*** *di Paolo Angelo (Venezia, 1539). Un libro anonimo restituito al suo autore*, Mario Congedo Editore, Galatina, 2004.

[23] *Commentario de le cose de Turchi et del S. Georgio Scanderbeg, principe di Epyro, con la sua vita et le uittorie per lui fatte, con l'aiuto de l'altissimo Dio, et le inestimabili forze & virtue di quello, degne di memoria*, Venezia, 1539, cap. XII, p. 16; *apud*. A. Laporta, *op. cit.*, p. 31.

BDD-A508 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:31 UTC)

It. *scudiero* provine din prov. *escudier*, care, la rândul său, are la bază un termen din latina târzie, *scutarius*, derivat din lat. *scutum* „scut". Aşadar, împrumutul din textul lui Vlad Boţulescu are sensul de „persoană care poartă scutul unui cavaler". *Scudiiar* nu se va păstra în limbă, fiind înlocuit de un derivat pe teren românesc al numelui scut, *scutier*, cu menţiunea că acesta din urmă începe să fie atestat abia în veacul al XIX-lea (vezi DLR, s.v.) [24].

În concluzie, cei mai mulţi termeni rar sau deloc inventariaţi în dicţionarele româneşti prezenţi în ms. 67 din Arhivele de Stat din Veneţia sunt rezultatul influenţei directe a presiunii pe care o exercită textul italian asupra traducătorului, un traducător aflat de aproape două decenii în detenţie în exil, fără posibilitatea de a-şi vorbi limba maternă, pe care, de altfel, multă vreme o va fi exersat doar în mediul din jurul familiei Cantacuzino. Aceşti doi factori trebuie să fi contribuit la faptul că Vlad Boţulescu a folosit împrumuturi din italiană în detrimentul unor termeni uzuali, eventual utilizaţi ca glosă (*ezercito* cf. *oaste*) sau cuvinte frecvent utilizate în scrierea italiană (*fier*). Sub influenţa textului-sursă şi bazându-se, eventual, pe unii termeni româneşti, Vlad Boţulescu împrumută, de asemenea, cuvinte precum *contat – contea*; în mod asemănător procedează cu o serie de termeni care se referă la grupuri etnice (*alban*) sau la realităţi militare (*arald*, *arciiar*, *colubrină*, *ezercito*, *scudiiar*). Influenţa italienei asupra limbii lui Boţulescu nu trebuie absolutizată, aşa cum demonstrează prezenţa derivatului *giumertlâc* între cuvintele analizate.

Păstrarea în manuscris a operei lui Vlad Boţulescu explică doar parţial faptul că unele cuvinte discutate aici par a fi specifice operei sale (*ezercito*, *fier*). În acelaşi timp, unii termeni folosiţi de el aveau deja concurenţi puternici în epocă (*arciiar – arcaş*; *contat*/*contea – comitat*); pentru a denumi diverse realităţi, pentru care logofătul din Mălăieşti împrumutase deja o serie de cuvinte, s-au creat ulterior noi termeni în română (*scudiiar – scutier*); există şi situaţii în care neologisme utilizate de Vlad Boţulescu au fost reîmprumutate în română la o dată posterioară (*arald – herald*). În sfârşit, deoarece se referă la originile întemeietorilor Romei şi la perioada regală a acesteia, termenul *alban* trebuie reţinut în lucrările lexicografice, iar Vlad Boţulescu pare a fi primul autor român care îl utilizează.

SIGLE

DA, *Dicţionarul limbii române*, T. I, partea I–III, t. II, partea I–III, Bucureşti, 1913–1949.
DELR, *Dictionarul etimologic al limbii române (DELR)*, vol. I, *A–B*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2011.
DEN, Monica Mihaela Busuioc, Maria Păun, Zizi Ştefănescu-Goangă, *Dicţionar esenţial de neologisme al limbii române*, Bucureşti, Corint, 2009.
DÎLR, Gh. Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru, *Dicţionarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421–1760)*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1992.

[24] Cu observaţia că în MDA, s.v. se menţionează că *scutier* s-a format după it. *scudiere*.

BDD-A508 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:31 UTC)

DLR, *Dicţionarul limbii române (DLR)* serie nouă, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1965 *sq*.
MDA, M. Sala, I. Dănăilă (red. responsabil), *Micul dicţionar academic*, 4 vol., Bucureşti, Univers Enciclopedic, 2001–2003.
MDN, F. Marcu, *Marele dicţionar de neologisme*, ediţia a X-a, revăzută, augmentată şi actualizată, Bucureşti, Saeculum Vizual, 2008.
Tiktin[2], H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, 2 überarbeitete und ergänzte Auflage von P. Miron, Wiesbaden, O. Harassowitz, 1985–1989.
Tiktin[3], H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, 3 überarbeitete und ergänzte Auflage von P. Miron und Elsa Lüder, Band III, P–Z, 2005, Clusium, Cluj-Napoca.

DES NÉOLOGISMES INCONNUS DANS UN MANUSCRIT ROUMAIN DES ARCHIVES D'ÉTAT DE VENISE

(Résumé)

Cette étude porte sur certains néologismes qui ne sont pas consignés dans les ouvrages lexicographiques roumains et qui se retrouvent dans le manuscrit 67 des Archives de l'État de Venise, un manuscrit que Vlad Boţulescu rédigea en 1763 quand il était emprisonné depuis plus d'une dizaine d'années dans le Château Sforzesco de Milan. Leur présence s'explique surtout par la pression de l'italien sur la langue de l'écrivain roumain, dans les conditions où le manuscrit en question représente la traduction roumaine de la version italienne de la *Vie de Scanderbeg*, parue à Venise en 1584 (*alban*, *arald*, *arciiar*, *colubrină*, *contat*, *contea*, *ezercito*, *imbrez*, *scudiiar*). Quoique Vlad Boţulescu ait eu recours à des emprunts faits à l'italien au détriment des mots couramment utilisés dans le roumain de l'époque (roum. *ezercito* vs. roum. *oaste*) ou ait utilisé des termes fréquemment employés dans le texte italien (roum. *fier* < it. *fiero*), la présence des termes forgés à partir des mots turcs (*giumertlâc* < *giumert*) montre que le traducteur n'avait pas oublié les tournures de sa langue maternelle.

Cuvinte cheie: Vlad Boţulescu, neologisme, *Viaţa lui Scanderbeg*, influenţă italiană.
Mots-clés: Vlad Boţulescu, néologismes, *Vie de Scanderbeg*, influence italienne.

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti"
Calea 13 Septembrie nr. 13, Bucureşti

BDD-A508 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:31 UTC)